

פורסם ע"י מערכת 'שבת'

התוצאות הקשות של המרידות ברומאים גרמו לחז"ל למחוק את סיפור מלחמות החשמונאים מהמקורות. מגילת חנוכה המודרנית מבקשת להשיב את רוח הגבורה שנשכחה

מרד החשמונאים הוא אחת הדרמות הגדולות בהיסטוריה של עם ישראל ובהיסטוריה האנושית בכלל. זהו סיפור של עם קטן, שיוצא להילחם על חירותו הדתית מול אימפריה שמנסה באמצעים ברוטליים למחוק את זהותו ואת תרבותו – ומנצח. בעקבות המרד זכה עם ישראל מחדש לא רק בחירות דתית אלא גם בחירות מדינית – הקמת מדינה יהודית עצמאית על ידי שמעון החשמונאי. ואכן, הסיפור של מרד החשמונאים הפך לסמל עולמי של מאבק על חירות, ושל היכולת של עמים קטנים לנצח כוחות גדולים וחזקים מהם.

מה הם המקורות של הסיפור המופלא הזה? ספרות חז"ל כמעט שותקת לגמרי בנוגע לסיפור החשמונאים. ביטוי קיצוני לכך היא התשובה שניתנת בתלמוד הבבלי לפשר חג החנוכה, שרק בדרך אגב נזכר בה הניצחון הגדול של עמנו על האימפריה היוונית (שבת כא, ב):

מאי חנוכה? כשנכנסו יוונים להיכל טימאו כל השמנים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי וניצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד. נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום ועשאו ימים טובים בהלל והודאה.

חמש מילים בין אלפי הדפים של התלמוד. זה מה שמסופר על המלחמה ההיא. בגמרא, נס פך השמן הוא העיקר. הוא הסיבה לחג של שמונה ימים בהלל והודאה. מאיפה אם כן אנחנו יודעים על מתתיהו נושא לפיד המרד, על יהודה המקבי, על שמעון המדינאי, על יונתן המצביא?

סיפור של עם קטן, שיוצא להילחם על חירותו. מרד החשמונאים, על פי האמן בנו אלקן ביצירתו מנורת הכנסת צילום: תמר הירדני

סיפור של עם קטן, שיוצא להילחם על חירותו. מרד החשמונאים, על פי האמן בנו אלקן ביצירתו מנורת הכנסת

צילום: תמר הירדני

ביטול רוח המרד

רצתה ההשגחה שהכנסייה הנוצרית שמרה את קורפוס הספרים החיצוניים, ספרים שנכתבו על ידי יהודים בתקופת בית שני ושלא נכנסו אל התנ"ך. הכנסייה הנוצרית לא רק שמרה עליהם (כמובן בתרגום יווני ולטיני) אלא גם עשתה אותם לכתבי קודש. בתוך הספרים האלה נמצאים ספרי החשמונאים, שהם המקור העיקרי לידיעות שלנו על מרד החשמונאים.

מתוך ארבעת הספרים ספר חשמונאים א' הוא המקור העיקרי, כיוון שהוא מתאר את כל תקופת המרד (175–135 לפנה"ס) ולא רק את תקופתו של יהודה, שאותה מתאר חשמונאים ב'. ספר א' נחשב גם אמין יותר מבחינה היסטורית, בין השאר בגלל ששימש מקור עיקרי לספריו של ההיסטוריון היהודי בסוף תקופת בית שני – יוסף בן מתתיהו. רוב החוקרים סבורים שהוא נכתב בעברית על ידי סופר ארצישראלי עוד בתקופת ממלכת החשמונאים. המקור העברי לא נשמר, והוא הגיע אלינו רק בתרגומו היווני, שהוא חלק מן התרגום היווני לתנ"ך (הספטואגינטה). כמעט בכל מקום שבו יש סתירה בין ספר חשמונאים א' וספר ב' נוטים החוקרים לקבל את גרסת ספר א'. אבל גם ספר ב', שנכתב במקורו ביוונית על ידי סופר יהודי במצרים, מכיל חומר היסטורי חשוב שלא מופיע בספר א' (ספר חשמונאים ג' לא עוסק בתקופת החשמונאים, ואילו ספר חשמונאים ד' הוא בעיקרו ספר פילוסופי, שמכיל כמה סיפורים מתקופת הגזרות ורדיפות הדת של אנטיוכוס הרביעי אפיפנס).

ההיסטוריון היהודי יוסף בן מתתיהו מוסיף גם הוא פרטים שלא מופיעים בשני ספרי החשמונאים, כנראה על סמך מקורות נוספים שעמדו לרשותו. בין השאר הייתה לו באיטליה, שם כתב את ספריו, גישה לספרים של היסטוריונים יוונים ורומים.

אין ספק שספרי החשמונאים הופצו ברבים ונקראו על ידי העם היהודי כרקע וכהסבר לחג החנוכה. אפשר להניח בוודאות שיהודי בימי הבית השני שהיה נשאל "מאי חנוכה?" היה מצטט פסוקים מספר חשמונאים א' (אם הוא היה בארץ-ישראל) או מספר חשמונאים ב' (אם היה במצרים), המתארים את הניצחון של העם היהודי על האימפריה הסלווקית, את ביטול גזרות הדת, את טיהור המקדש ואת הקמת המדינה החשמונאית. לא לחינם פותח יוסף בן מתתיהו את ספרו "מלחמת היהודים", המתאר את המרד של העם היהודי נגד האימפריה הרומית, בסיפור מרד החשמונאים נגד האימפריה היוונית-סלווקית. יוסף רומז כמה פעמים בספרו שהסיבה לכך היא שהצלחת המרד נגד היוונים עודדה את היהודים לצאת למרד נגד הרומאים. אם הצלחנו לנצח את היוונים בעזרת אלוהי ישראל וגבורת הלוחמים, נצליח גם לנצח את הרומאים – אמרו המורדים ויצאו למרד שעל פניו נראה חסר סיכוי.

ייתכן שכשם שספר חשמונאים ב' הוא קיצור מחיבור גדול יותר, כך חשמונאים א' הוא קיצור מחיבור גדול יותר. ואולי גם לחשמונאים א', שהוא ספר גדול יחסית (16 פרקים), היה קיצור עממי יותר שהיה בשימוש בעיקר במסגרות משפחתיות או בבתי ספר. דבר אחד ברור – הסיפור של המרד על מלחמותיו וניצחונותיו (ואף המפללות שהיו בדרך) היה מוכר היטב לציבור הרחב, ושימש דלק מניע לסדרת המרידות נגד רומא החל מהמלחמה נגד פומפיוס (63 לפנה"ס) עד מרד בר כוכבא (132–135 לספירה).

וזאת בדיוק הסיבה שבגללה הוציאו חז"ל את ספרי החשמונאים מארון הספרים היהודי, והפכו אותם מחג של מרד, מלחמה וגבורה לחג של "נס פך השמן". לאחר כישלון מרד בר-כוכבא, שבו נהרגו כחצי מיליון יהודים ומאות אלפים נמכרו לעבדים, החליטו חכמי ישראל להפסיק את המרידות נגד

רומא ולהשלים עם הגלות. החלטה זו באה לידי ביטוי בשבועות המפורסמות המופיעות במסכת כתובות (ק', ב) – "שלא לעלות בחומה, ושלא למרוד באומות העולם... ושלא לדחוק את הקץ". אבל כדי להפסיק את המרידות צריך להוציא את רוח המרד, שפיעמה בעם ישראל מאז מרד החשמונאים. הדרך העיקרית לעשות זאת היא על ידי סילוקם וגניזתם של ספרי החשמונאים, שהיו המקור העיקרי שמהם שאב העם את הסיפור ואת אותה רוח.

יש להבין את הצעד של חז"ל כצעד הכרחי של הישרדות אחרי סדרה של אסונות איומים שפקדו את העם היהודי בעקבות המרד נגד האימפריה הרומית שנמשך לא פחות ממאתיים שנה (!). אהבת החירות שנטעו החשמונאים בעם הביאה למלחמה הרואית ששום עם באימפריה הרומית לא התקרב אליה. אבל אחרי הניסיון התשיעי שנכשל הבינו חז"ל שהמשך המלחמה מסכן את עצם קיומו של העם היהודי. כך נעלמו מתניהו ובניו מעולמם הרוחני של היהודים בגולה למשך כמעט 1,800 שנה.

חג ללא סיפור

במקביל להיעלמותם של ספרי החשמונאים הופיעה במאה החמישית או השישית אחרי הספירה מגילה שמילאה במידה מסוימת את החלל שנוצר. זאת "מגילת אנטיוכוס", שנכתבה כנראה בארמית על ידי חכם יהודי בבלי. צריך להדגיש שלמגילה הזאת, שנכנסה לקהילות רבות ושימשה טקסט עיקרי בימי החנוכה, אין בסיס היסטורי. היא מכילה אוסף של אגדות על מעשי ניסים ונפלאות, שהפכו את סיפור המרד לסיפור של התערבות אלוהית גלויה, בחינת "ה' ילחם לכם ואתם תחרישון". בכך נטרלה "מגילת אנטיוכוס" כל מחשבה על חידוש הרצון למרוד באומות העולם, כיוון שמדובר בניסים גלויים שלא שייכים למציאות היסטורית אלא לימות המשיח. אבל מתברר שגם מגילת אנטיוכוס נעלמה כמעט לחלוטין מן הסידורים ומהווי בית הכנסת לפני כמאה שנה. מה קרה?

עם הופעתה של תנועת ההשכלה באירופה במאה ה-19 תורגמו ספרי החשמונאים לעברית, כך שכל משכיל היה יכול לקרוא בהם ולקבל את התמונה ההיסטורית המלאה. תורגמו גם ספריו של יוסף בן מתתיהו, וכן נכתבו ספרי היסטוריה המבוססים על המחקר המדעי, כמו ספריו של ההיסטוריון צבי גרץ. הספרות המדעית העמידה באור מגוון את האגדות של מגילת אנטיוכוס, ולאט לאט היא נדחקה גם מתוך ההווי החרדי.

התנועה הציונית אימצה בהתלהבות את ספרי החשמונאים שתורגמו לעברית, והפכה אותם לחומר לימוד בסיסי בכל בתי הספר העבריים. רוח המרד והגבורה שמופיעה בהם התאימה לאתוס הציוני ולשלילת המנטליות הגלותית. לאור ספרי החשמונאים נערכו תהלוכות לפידיים בחנוכה והצגות על מלחמות המכבים, ותנועות הנוער עלו בחנוכה לקברי המכבים במודיעין. אבל די מהר נעלמו גם ספרי החשמונאים מן הנוף הישראלי ומהחינוך הממלכתי.

סיבות רבות לדבר, בין השאר בגלל אופיים הספרותי. הם קשים להבנה, מרובי פרטים, וסגנונם דומה לסגנון המקראי שהנוער הישראלי התרחק ממנו. גם אופיים הדתי של ספרים אלה – נאומי החשמונאים מלאים פאתוס דתי ומדגישים את שמירת התורה ואת המלחמה על המקדש – הרחיק

מהם את הנוער הישראלי. שוב נשאר חג החנוכה מיותר – הציבור הדתי והחרדי איבד את מגילת אנטיוכוס, ואילו הציבור החילוני איבד את ספרי החשמונאים.

"מגילת חנוכה", שזכיתי להוציא לפני כעשור, היא ניסיון להחזיר את ספרי החשמונאים לציבור הישראלי – דתיים וחילונים כאחד – במתכונת שהיא גם מדעית-היסטורית אבל גם עממית וידידותית לקורא המודרני. היא מבוססת על ספר חשמונאים א' ומביאה את סיפורו המלא של המרד, עם תוספות קלות מחשמונאים ב' ומספרי יוסף בן מתתיהו. עם כל זאת, היא קצרה יותר, סגנונה משלב סגנון מקראי עם עברית מודרנית, והיא מוגשת לקורא וללומד בצורה ידידותית ונעימה.

נקוה שתתקיים בנו ברכתו-נבואתו של הרב קוק, שהניצוצות של גבורת בית חשמונאי ישובו בימינו ויתלקחו לאש גדולה, שתוביל את עם ישראל לגאולה שלמה: "הברק האלוהי שבנשמת החשמונאים התפוצץ לניצוצות, כשיתקבצו לאבוקה אחת ישוב להיגלות" (גרש ירחים).

*

ד"ר חגי בן-ארצי מלמד היסטוריה ופילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן. מחבר הספרים "מגילת חנוכה" ו"מגילת ששת הימים", שראו אור בהוצאת ספריית בית אל

פורסם במוסף, 'שבת' מקור ראשון כ"ב כסלו תשע"ו, 4.12.2015